

FETİH VE SONRASINDA İSTANBUL'DA BARINMA KÜLTÜRÜ

EMRE CAN YILMAZ*

İstanbul'daki Osmanlı konutu araştırması sadece "İstanbul konutu" araştırması olarak mahalli kalamayacak bir kavramdır. Araştırmacıların "Türk Evi", "Osmanlı Evi" gibi isimlerle ya da "Anadolu Evi", "Balkan Evi" coğrafi referanslarla tanımlamak istediği büyük bir coğrafyada etkisini yıllarca sürdürmüş bir konut geleneği vardır. Bu konutlar, genelde hımış tekniğiyle imal edilmiş, saçaklı, çıkmalı, eli böğründeli, üst katı bol pencereci, oda ve sofadan oluşun, diğere konut gelenekleriyle kıyaslandığında ayırt edici özellikleri rahatlıkla seçilebilen toplumun zihninde yer etmiş resimsi, şiirsel bir geleneğin ham maddesidir. Osmanlı başkenti olmanın getirdiği bir takım sebeplerden ötürü İstanbul bu geleneği anlamada çok önemli bir konuma sahiptir. Söz konusu gelenek neredeyse, XVI. yüzyıldaki yoğun yapı faaliyeti ile kristalleşen ve sonraki yüzyıllarda ve günümüzde de taklitleriyle etkisini mutlak bir biçimde devam ettire gelen "Klasik Osmanlı" cami geleneği kadar tanımlanmış ve bilindiktir denebilir. Ancak bu gelenek, örneğin yukarıda değinilen cami geleneği ile kıyaslandığında çok daha spekülattır. Araştırmacılar bu konut geleneğinin kökeni ve evrimi hakkında derin tartışmalara girmişler, çeşitli ve birbiriyle uzlaşamayabilen tarihi güzergâhlar önermişlerdir. Bunun nedenlerinin başında gelen unsur bu konut geleneğinin cami geleneğinin aksine ahşaba dayalı olması ve yaklaşık 250 yıl geriye gidildiğinde somut bir veri ile karşılaşılamayıştır. Mahalli kalamadığı halde, nihayetinde bir şehir olduğu için kendi kentsel tarihinden kaçınılmaz olarak etkilenen İstanbul'un konut gelişimi üzerine yapılacak araştırmalar, sadece kendi konut geleneğini değil söz konusu Osmanlı-Türk Evi geleneğinin evrimi üzerinde de önemli izahlar yapmaya

mecburdur. Bu nedenle İstanbul'un fetihden sonra iskân sorununa sunduğu çözümler araştırıldığında hem dönemin toplumsal yapısının önemli bir resmi çizilmiş olur hem de yukarıda değinilen konut geleneğinin spekülattif kısmı daha berrak bir hâl alabilir.

Osmanlı-Türk Evi geleneği olgusunda birçok konuda olduğu gibi İstanbul, en büyük merkez konumundadır. Daha çok siyasi tarihin konusu içinde değerlendirilebilecek İstanbul'un merkezliyeti, mimarlık tarihindeki yansımalarıyla kolaylıkla izlenebilir. Siyasi konumunun yanında İstanbul'un dinî bir merkez olması da kendisine bağlı coğrafyalar üzerinde etkisini artıran unsurların başında gelir. İstanbul, Ortodoksluğun ve Doğu Roma'nın merkezi olmakla aynı anda siyasi ve dinî bir merkez olma durumunu yaşamış ve bu durum; mimarisine Ayasofya ile yansımıştır. Bu siyasi-dinî iddia tamamen farklı bir bağlamla da olsa fetihden 50 sene sonra Osmanlı İstanbul'u için tekrar geçerli hâl gelecektir. İlk defa İslam hilafeti Kureyş'ten olmayan hatta Arap da olmayan bir hanedanın eline ve tebaanın Arap olmadığı bir coğrafyaya taşınacaktır. Bu kez İstanbul, tüm İslam âleminin merkezi olma iddiasını taşıyacak, bu iddia XVI. yüzyıldaki yapı faaliyetiyle kentin silüetini madden de kuşatacaktır. Henüz 1546'da yazılmış olan *Evsâf-ı İstanbul* risalesinde Latîfi:

Ey namazı şehri İstanbul'da dahi kılmayan
Ehl-i İslamım deyu dava-yı İslam etme hiç²
diyerek şüphesiz mübalağalı bir dil kullanmıştır.

Ancak bu dize açıkça bilinçaltında İslam'ın merkezi olarak görülen bir İstanbul imgesini ifşa etmektedir. Osmanlıların bilinçli bir biçimde mimari kimliklerini İslam coğrafyasına ihraç ettiklerini önermek bile çok yersiz bir iddia olmayacaktır. Yukarıda verilen Bizans ve Ayasofya örneğinin aksine Osmanlı'nın tekil bir yapıyla

* Y. Mimar. 1. 4. 7. Resimler ve alt yazıların tamamı yazar tarafından hazırlanmıştır.

1 Bu konuda isimlendirme üzerinden yapılan akademik tartışmaya girmeden ve bir iddia taşımadan sadece maruf geleneği işaret etmek amacıyla yazının geri kalanında Osmanlı-Türk Evi ifadesi kullanılacaktır.

2 Latîfi, *Evsâf-ı İstanbul*, haz. Nermin Suner [Pekin] İstanbul 1977.

1- Karakabaklı Bizans Köyü, konut kalıntısının içi

İstanbul'u sembolleştirmesi değil, kentte oluşturduğu mimari dağarcığı vaziyet planından bitirme işlerine kadar topyekûn bir program olarak ihraç etmesi söz konusudur. Bu ihracatın çeşitli boyutlarda birçok örneği mevcuttur. Anadolu ve Rumeli dışında artık Suriye'de ve Mısır'da Osmanlı tipi kubbe ve minareler ve hatta külliyeler görünmeye başlamıştır. Kubbetü's-Sahre'nin cephesine İznik çinileri yerleştirilmiştir. Mescid-i Nebevi'ye mihrap ve minber yapılmıştır, Kâbe'nin etrafı kemerli-kubbeli Osmanlı revaklarıyla çevrilmiş, külahlı Osmanlı minareleri inşa edilmiştir. Öte yandan İstanbul tipi bir konutun, Osmanlı-Türk Evi geleneğinin ihracından bahsetmek de bir ölçüde mümkün görünür. Kırım hanlarının Bahçesaray'da inşa ettikleri Hansaray'ın İstanbul sarayıyla (Topkapı ve belki Saray-ı Atik ile) koşut yanları olduğu açıktır. Bu manada aristokratik bir ihraçtan söz edilebilir. Ancak bu

örnek, kent dokusuna tesir edecek bir konut geleneğinin varlığına işaret etmek için biraz zayıf kalabilir. Ayrıca konut geleneğinin ihracatı iddiası için kronolojik bir tutarlılığın varlığı da aranmalıdır. Örneğin, yukarıda ihracından bahsedilen anıtsal mimari dağarcıkla "klasik Osmanlı" mimarisi kastedilmektedir ve bu XVI. yüzyılın bir ürünüdür. Aynı şekilde bir XVI. yüzyıl Osmanlı konutu dendiğinde acaba Osmanlı-Türk Evi olarak benimsenmiş maruf gelenek akla gelir mi? Örneğin, Birgi'deki Çakırağa, Datça'daki Mehmed Ali Ağa, Manisa'daki Bayramtaştepe, Çanakkale'deki Hadımoğlu Konağı gibi Anadolu konutlarındaki İstanbul öykünmesi, evlerin başodalarının duvarlarında yer alan İstanbul tasviri ile okunmaktadır. Ancak bu konaklar en erken XVIII. yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir. Aynı şekilde Kahire'de Nil kenarında Osmanlı aristokrasinin Boğaziçi'ndekilere öykünen yalı tipi

2- Yukarıda ve ortada da Panvinus'un At Meydanı'nı gösteren çizimi ve Bizans karakteri taşıyan bazı detaylar aşağıda Tekfur Sarayı güney cephe (Flandin)

evleri olduğu bilinmektedir,³ ancak bunlar da XIV. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir.

Ortaya çıkan tablo tahlil edildiğinde İstanbul'da fetih sonrasında ve XVI. yüzyılda gelişen sivil mimarinin doğrudan Osmanlı-Türk Evi olarak bilinen ve belli bir oranda imparatorluğa ihraç edilen konut geleneğiyle aynı şey olmayacağı düşünülebilir. Bu dönemdeki

konutlar, bu maruf geleneğin daha çok bir öncülü olarak değerlendirilmelidir. Yani cami mimarisi XVI. yüzyılda sonraki dönemler için klasikleşmişken Osmanlı-Türk Evi olarak bilinen geleneğin bilindik öğeleri henüz oluşum aşamasındadır denebilir. Bunun çeşitli sebepleri mevcuttur. Sivil olmayan mimari, padişah, hanedan ve bürokratlar eliyle merkezî bir örgüt marifetiyle (hasa mimarlar ocağı) meydana getirilmiştir. Konutun aksine bu tür kamusal yapılar, taşradaki kullanıcıların beğenisini kazandıkları için yapılmak zorunda da değildir.

3 M. Baha Tanman, "Boğaziçi'nde Yalı Mimarlığının Gelişimine İlişkin Bir Deneme", *Sadullah Paşa ve Yalısı*, ed. Deniz Mazlum, İstanbul 2008, s. 9-16.

Sivil mimari, kentlerdeki yapı stokunun ezici çoğunluğunu oluşturan ve devlet otoritesinin imar kanunları dışında müdahalesine muhatap olmayan bu hâliyle doğrudan toplumsal gerçeklerin somutlaşmış hâli olan bir kavramdır. Örneğin, toplumların aile yapısı, zenginlikleri, geleceğe dair beklentileri, dünya görüşleri, mülkiyet sistemleri, veraset sistemleri gibi birçok bileşen herhangi bir kentin herhangi bir döneminde inşa edilmiş olan konut tiplerinde izlenebilir. Osmanlı-Türk Evi geleneğinin yukarıda değinilen öncülünün aranacağı, birçok araştırmacının idealleştirme şemalarıyla ulaşmaya çalıştığı bir dönem olan fetih ve sonrasındaki İstanbul, toplumsal hareketin zirvede olduğu dönemlerden biridir. Bu toplumsal zenginlik, baş edilmesi zor bir köken bolluğu getirmesinin yanında birçok ikincil kaynakla (vakfiye, tahrir defteri, kadı sicili, seyahatnameler, minyatürler... vb.) izlenebildiğinden, araştırmacılara 250 yıl öncesine pek gidemeyen somut bilginin yerini doldurmaya aday bir veri havuzu sunar. Bu havuzdaki verilerin üst üste düşürülmesi fetih sonrası İstanbul konutunun dolayısı ile Osmanlı-Türk Evi'nin oluşum sürecini açıklamaya yardımcı olur. Zira Osmanlı-Türk Evi için İstanbul'un merkez olması, fethi doğal bir başlangıç hâline getirmektedir, böylesine belirli ve tartışmasız bir milat, araştırmacılar için büyük bir fırsat oluşturmaktadır.

Fetihten sonraki sivil mimari gelişimi anlayabilmek için iki temel girdiyi; mevcudu ve yeni gelenlerin barınma kültürü adına getirdiklerini hâliyle incelemek gerekecektir.

Fetih Öncesi Bizans ve Osmanlı Konutu

Türkler, İstanbul'a geldiklerinde sivil mimari ve kent adına nasıl bir görüntüyle karşılaştılar? Kendilerini nasıl bir yapı stoku bekliyordu? Bu soruların cevabını muhakkak Geç Bizans dönemi konutu hakkında bilinenler belirleyecektir. Ancak maalesef bu konuda araştırmacıların elinde çok kesin veriler bulunmamaktadır. Bizans mimarisine olan ilginin ezici bir çoğunluğu kiliselere ayrılmıştır. Bunun nedenlerinden biri olarak kiliselerin camiye çevrilerek ve onarılarak, çağlar sonrasına taşınması mümkün olmuşken artan oranda kerpiçten ve ahşaptan imal edilmiş olan Bizans konutlarının yangınlarla yok olduğu iddiasıdır.⁴ Günümüze gelen örneklerin de yeterince faydacı ve "sanatsal" olmayışı bu ilgisizliği

artırmıştır.⁵ Aslında Bizans konutu hakkında bilinenlerin azlığı ve mevcut verilerin de coğrafi ve kronolojik anlamda parçalı ve genellemeye müsait olmayışı "Bizans Konutu" şeklinde bir ifadeyi bile muhayyel kılabılır.

Bizans egemenliği sırasında konut adına bilinen en somut veriler Erken Bizans dönemine aittir. Bunlar da İstanbul'dan değil, canlı bir Geç Helenistik dönem geçiren Suriye ve Güney Anadolu Okulu etkisindeki bölgelerdendir. Likya'da Alakilise, Arkynda, Ksantos özellikle Kilikya'da yer alan görece korunmuş bir Erken Bizans yerleşimi olan Karakabaklı gibi yerleşimler, yığma iki katlı ahşap kirişli bir konut geleneğine işaret eder. Helenistik dönemde kentlerin rekabeti söz konusu olduğundan ve belki kentsel kaynakların daha yerel biçimde harcanabildiği düşünölebilecekken, Bizans döneminde toplumsal hizmetler yerel piskoposun emrinde bir kilise yapım sürecine evrilmiştir. Bu da sivil mimari kalıntıların azlığına sebep olan nedenlerden biri olarak düşünölebilir. Erken dönemde İstanbul'a ilişkin verilere bakıldığında V. yüzyıldan kalma bir Roma kaydı olan *Notitia Dignitatum*'a göre İstanbul'da 4.388 adet konut (domus) olduğu görölmöyör.⁶ Domuslar; saraylar ve zenginlerin evleri olarak tanımlanmış ve çeşitli ölçeklerde bulunabilen konutlarken daha mütevazı ekonomik imkânları olan şehirlilerin yaşadıkları insulaların sayısı bu kayıta verilmemiştir. Bununla birlikte 2.000 civarında insulanın kentte bulunduğu tahmin edilmiştir. İnsulaların müstakil binalardan ibaret olabileceği ya da domusların alt katlarının da insula gibi kullanılmış olabileceği öngörölmöştür.⁷ Aslında fetihten sonra olacağı gibi Byzantion'un Roma'nın yeni payitahtı olmasından sonra İstanbul'a büyük bir göçün yaşandığı açıktır, insuladan daha çok sayıda domus olması nitelikli bir göçün (bürokratların, zengin Romalıların) göstergelerindendir. Bu noktada Erken Bizans İstanbul'unda kentte, toplu bir konut üretimi yapıldığını ve toplumsal sınıfların kentin konut dokusuna yansıdığı öngörölebilir.

VI. yüzyıldan itibaren yoğun bir imar faaliyetinin olduğunu ileri sürmeye yetecek deliller mevcuttur. Öncelikle dönem, Iustinianos'un atılım dönemidir. Örneğin, yukarıda değinilen Arkynda'nın VI. yüzyıldan kalma dik açılı sokaklarının ve iki katlı taş ev kalıntılarının bir bütönlük arz ettiğı ve kentin planlı bir

⁵ Mango, "Approaches to Byzantine Architecture", s. 41

⁶ Anthony Kriesis, "Über den Wohnhaustyp des Frühen Konstantinopel", *BZ*, sy. 53, 1960, s. 322

⁷ Kriesis, "Über den Wohnhaustyp", s. 322

⁴ Cyril Mango, "Approaches to Byzantine Architecture", *Muqarnas*, 1991, sy. 8, s. 41

yerleşim olduğu öne sürülebilir. Bu dönemde Beyrut, Gazze, Aşkelon gibi merkezlerde yazılmış bir dizi imar düzenlemelerine rastlanır, bunlar da imparatorluk genelinde kentsel genişleme ve imar faaliyetinin artmasına delalet etmektedir. IV. yüzyıl ile VII. yüzyıl arasında İstanbul'un sadece suriçinden oluşmadığı ve kentin surdışına yayıldığı bilinmektedir ki Galata'ya polis konumunun verilmesi de bu aralığa rastlar. Yine V ve VI. yüzyıllarda İstanbul için düzenlenmiş imar kanunnameleri mevcuttur. Bunlara göre her hanenin denizi görebilmesi ve ışık alabilmesi temin edilmek istenmiştir. Buradan kentin kalabalıklaştığı ve toplumun yoğun bir biçimde ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Hatta çok katlı ve katların farklı insanların mülkiyetinde olduğu bir "apartman yaşamı" olduğuna dair bile kayıtlar mevcuttur. Örneğin, devrin hatiplerinden Zeno, Ayasofya mimarlarından Anthemius'la aynı binada altı üstlü oturduklarını ve kendisinin üst katı yüzünden ışık alamayan Anthemius'un kendisine bir ders vermek için kazanlarla su kaynatıp üst kata basınçlı buhar verdiğini yazar.⁸

Erken Bizans döneminde görülen bu insula yaşamı acaba Orta Çağ'da da varlığını sürdürmüş müdür? Kaynaklar bu eğilimin sürdüğüne işaret eder. Çeşitli seyyah ve vakanüvislerden derlenebilen verilere göre⁹ İstanbul'un Orta Çağ'da geniş banliyö parkları ve tarım alanları, manastırları, yazlık sarayları, villaları, yüksek duvarları ve kuleleri vardır. Kentin, suriçinde mermer duvar örgüler, kurşun çatılar, "sayısız" kiliseler, kent merkezinde deniz kenarında üç ila beş katlı evlerle dolu olduğu, papazların apartmanlarda domuz yetiştirdiği, çiftçilerin ise saman depoladığı kaydedilmiştir. Orta dönem için plan şeması ve malzeme tercihleri açısından iki yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Bunlar antikiteden beri varlığını koruyan avlulu konut yerleşimi ve son dönemlere doğru daha fazla belirmeye başlayacak olan uzunlamasına bir plan şemasına sahip olan konut tipidir. Malzeme tercihi açısından 1204'teki Haçlı işgaline kadar kentte yoksul kesimin bile taş ve tuğlanın ya da kerpicin kullanıldığı yığma sistemleri tercih etmeye devam ettiği düşünülmektedir.¹⁰ Haçlı işgaliyle kent çapında büyük bir yıkım gerçekleşmiştir. İşgal

⁸ Catherine Saliou, "Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453)", *The Byzantine House (400-912): Rules and Representations*, ed. M. Grünbart v.dğr., Viyana 2007, s. 199-206.

⁹ Paul Magdalino, "Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Development", *The Economic History of Byzantium : From the Seventh Through the Fifteenth Century*, ed. Angeliki E. Laiou v.dğr., III c., Washington 2002, s. 554.

¹⁰ Ken Dark, "Houses, Streets and Shops in Byzantine Constantinople from the Fifth to the Twelfth Centuries", *Journal of Medieval History*, 2004, sy. 30, s. 83-107.

sonrası yeni Bizans Hanedanı'nın (Paleologoslar) İstanbul'u Latinlerden geri aldıktan sonra giriştikleri peyzaja dayalı mütevazı ihya hareketinin varlığı bilinmektedir. Bununla birlikte İstanbul'un Paleologos devri, kentin son ve en zayıf dönemidir. XIV. yüzyılla birlikte fresklerde görülen kent dışında yer alan hoş bahçeli gösterişli villaların var olmaları neredeyse imkânsızdır.¹¹

1261'den (Paleologosların kenti geri alışı tarihi) 1453'e kadar olan Bizans'ın İstanbul'daki son ve kuvvetsiz dönemi Haçlı işgalinin enkazından tam çıkamamış bir kenti akla getirmektedir. XV. yüzyılın başında İspanyolların Timur'a yolladığı elçi Clavijo, şehrin geniş ancak nüfusunun sık olmadığına değinir, kent içinde ekilen ekinlerden ve bahçelerden söz eder. Şehrin her yanında büyük saraylar ve manastırlar olduğunu ancak bunların harap olduğunu da sözlerine ekler.¹² XIV. yüzyılda Ebül-Fida, XV. yüzyılda Buondelmonti ve Bertrandon de la Broquière de şehrin hâlini perişan olarak tarif ederler.¹³ Kentin nüfusu hakkında da çeşitli tahminler vardır ki bunlar 30.000 ile 60.000 arasında değişmektedir. Paleologos döneminde, konut yapı malzemesi olarak artan miktarda ahşabın kullanıldığı tahmin edilmektedir. Ahşap konut imalatı hızlı ve daha ekonomiktir, bu duruma ek olarak Bizans'ın son dönemiyle ilgili arkeolojik yokluk da ahşap kullanımını teyit etmektedir.

Yukarıda değinilen ve geç dönemde kullanımının arttığı düşünülen bir konut tipi olan ince uzun planlı yapılar, muhtemelen Türklerin fetihten sonra en çok karşılaştığı konut tipi olmalıdır. Mistra¹⁴ tipi konut da denilen¹⁵ bu yapılar, beşik çatılı ve üçgen alınlıklıdır. Bu "uzun ev"lerin Orta Bizans döneminde kullanılmaya başlandığı ve Haçlıların getirdikleri etkilerle şekillenip özel bir örnek oluşturdukları düşünülmektedir. Mistra evi, son dönem Bizans'ında tüm Yunan yarımadasında yayılan bir konut tipi olmuştur.¹⁶

¹¹ Costas N. Constantinides, *Byzantine Gardens and Horticulture in the Late Byzantine Period, 1204-1453*, Washington 2002, s. 87.

¹² Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur: Timur Nezidine Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefaret İzlenimleri*, çev. Ömer Rıza Doğrul, s.nşr. Kamil Doruk, İstanbul 1993, s. 55.

¹³ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fâtih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskân ve Nüfusu*, Ankara 1958, s. 71.

¹⁴ Mistra, Mora Despotluğunun merkezi, sürgündeki ve Fetih'ten sonraki Paleologosların hüküm sürdüğü şehir.

¹⁵ Ayda Arel, *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar*, İzmir 1982, s. 68.

¹⁶ Lefteris Sigalos, *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden 2001, s. 66 (bu konut türüyle ilgili görsel malzeme için de bu kaynağa başvurulabilir).

İleride değinilecek olan Osmanlıların vakfiyelerinde ve tapu tahrir defterlerinde *kâfirî* olarak ifade etikleri yapı ve yapı parçalarıyla kastettikleri Bizans kalıntıları, büyük oranda Mistra tipi konutların ve avlulu gelenekten kalan diğer konutların yığma bölümleri olmalıdır. Zira İstanbul kuşatma altındayken, ahşap konutların donanma için kullanıldığı, ahşap kirişlerin de yemek pişirmek gibi sebeplerle yakıldığı bilinmektedir.¹⁷ Bu durumda Bizans sivil mimarisinden fetihten sonraki Osmanlı konut geleneğine fiziki olarak aktarılmış öğelerin ahşap olması beklenemez, burada kirişleri sökülmüş ve muhtemelen yığma strüktürleri de zarar görmüş bir sivil mimari altyapısı hayal etmek gerekecektir. Yüzyılı ve coğrafyası farklı da olsa Karakabalı'da bulunan ve döşeme kirişleri yok olmuş, yığma strüktürü kısmen ayakta kalmış bir Bizans konutu Osmanlıların İstanbul'da konut adına karşılaştıkları tablo hakkında fikir verebilir (Şekil 1).

Fetihten sonra XVI. yüzyıl ortalarında Sultan Ahmet Meydanı'nı gösteren, Onuphrius Panvinius'un çiziminde (Şekil 2) beşik çatılı evlerde Bizans duvar işçiliğinin izleri görülmektedir (tepe penceresi ve pencere şeklinde değil de doğrudan yarım dairelerle açılmış duvar boşlukları, kemerlerin üzerinde devam eden tuğla sıraları, cephede yatay tuğla hatıllar). Tekfur Sarayı'nın ya da Mistra evi cephe rekonstrüksiyonlarının fetihten yaklaşık bir asır sonra bile Panvinius'un çizimindeki yapılarla koştur bir tavrı olduğu izlenebilmektedir (Şekil 2).

XV. ve XVI. yüzyıllardaki Osmanlı konutu bile keskin ifadelerle izah edilemezken, fetihten önceki Osmanlı konutunu tartışmak oldukça zordur. Bununla birlikte kente yeni gelenlerin beraberinde getirdikleri barınma kültürünün Osmanlı-Türk Evi'nin bileşenleri içinde belki en önemli parçayı teşkil ettiği açıktır. Bu nedenle fetih öncesi Osmanlı konut birikimi ele alınması gereken bir konudur.

Osmanlı-Türk evinin kökeni konusunda araştırmacıların yaklaşımlarını; sofa temelli ve oda birimi temelli yaklaşım olarak kabaca iki ana başlıkta toplamak mümkündür. Sofa temelli yaklaşımlarda, sofanın odaları doğrusal bir hatta bağlaması (hayat), arada eyvanların olması ve ters T planlı bir yapıya kavuşması ya da merkezî bir biçimde odaları birbirine bağlamasına göre değişik izahlar yapılmıştır. Burada Türklerle yerel halkların konut geleneklerinin bir tür

sentezinden söz edilmektedir. Hitit hılanisi, Arap beyti, Mezopotamya tarma evi, İran taları ve Türklerin hayatlı evi aynı düzenin çeşitlemeleri olarak ele alınmıştır. Bu manada geç dönemlerde görülen merkezî sofalı ev tiplerine Batı etkisinde bir gelişim olarak da, belli bir evrim şemasının en olgun hâli olarak da yaklaşan araştırmacılar mevcuttur.

Oda temelli yaklaşım ise çok daha doğrudan ve pratik bağlantılar peşindedir. Buna göre oda, çadırdan türemiştir. Hatta oda kelimesinin kökeni de otağ kelimesine uzanmaktadır.¹⁸ Aslında oda kelimesinin Osmanlıca imlasının da "dal" ile değil "tı" harfiyle olması, oda-otağ bağlantısını pekiştirmektedir. Oda-çadır ilişkisi kabul edildiğinde köken olarak dört tarafa bakan ve merkezî plan kuramlarına zemin hazırlayan bir mimari öge elde edilmiş olunur. Osmanlı-Türk Evi'nde odalar, tıpkı göçebe çadırları gibi bağımsız ve çok işlevlidir. Hatta Yörüklerin kullandığı seyyar odalar günümüze kadar varlığını sürdürebilmiş ve araştırmacıların oda-çadır ilişkisi için kullandıkları bir ara-tür olarak değerlendirilmiştir. Bu hafif strüktürlü yapılar gerektiğinde sabitlenebilir.¹⁹

Oda temelli yaklaşıma göre, göçebe hayatından yerleşik düzene geçmenin bir sonucu olarak Osmanlı-Türk Evi ortaya çıkmış olmalıdır. Ancak kronolojik olarak bakıldığında Türklerin fetihten yüzyıllar önce Anadolu Selçuklu ve Malazgirt sonrası kurulan ilk beylikler marifetiyle yerleşik bir hayat sürmeye başladıkları iddia edilebilir. İşte bu noktada "Türk Evi" kavramının fazla kapsayıcı olması sorunlu hâle gelir. Zira Osmanlılar, Selçuklulardan farklı bir kronoloji izlemektedirler; bu nedenle hangi Türk Evi sorusu sorulduğunda, Osmanlı-Türk Evi kavramı daha yerinde bir tarife imkân verir. Anadolu Beylikleri dönemi Anadolu'ya en son gelen Türkmen göçmenlerin beraberinde getirdikleri göçebelik kültürünün kuvvetli olduğu bir dönemdir. Örneğin Beylikler döneminde Anadolu'yu gezen İbn-i Battuta, Birgi'den geçtiği sırada, Birgi beyinin kendisine sunduğu konaklama hizmetini şöyle tarif eder:

... Bana bargâh adı verilen kubbe şeklinde bir çadır gönderdiler. Bargâh ağaç kalasların yan yana gelmesiyle kurulur, üzeri keçelerle örtülür, tepesinde ışık ve hava girmesi için badhenç denilen bir delik bırakılır ve bu delik gerekirse kapatılır, bir çeşit evdir...

¹⁷ David Jacoby, "Houses and Urban Layout in the Venetian Quarter of Constantinople: Twelfth and Thirteenth Centuries", *Byzantina Mediterranea*, ed. Klaus Belke v.dğr., Wien, Köln 2007, s. 269.

¹⁸ Arel, *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar*, s. 44.

¹⁹ Geniş bilgi ve görseller için bkz. Önder Küçükerman, *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi: Turkish House in Search of Spatial Identity*, İstanbul 1988.

3- Edirne Cihannümâ Köşkü (C. Sagner-A.Desarnod, *Album d'un Voyage en Turquie*)

İbn-i Battuta'nın bir çeşit ev dediği tepesi açık çadır tarifi, Orta Asya göçerlerinin kerekü²⁰ dedikleri üzeri açık kubbeli ya da konik çatılı çadira çok benzemektedir. Ayrıca İbn-i Battuta, Birgi'de henüz beyle muhatap olmadan önce yolda karşılaştığı bir medrese öğrencisinin misafiri olur:

... Bize rehber olarak aldı götürdü ve kendi evinin bulunduğu bağa indirerek damda misafir etti ki üzeri dalların gölgeleriyle örtülü idi. Yazın en sıcak günlerindeydik...

İbn-i Battuta'nın bu ifadesi, ileride İstanbul'daki sivil mimarlık konusunda hatırlanacak olan *gurfe* kavramının bir türeyle karşı karşıya olduğunu düşündürmektedir. Bu tür örnekler XIV. yüzyıl Batı Anadolu'sunda Orta Asya yapı envanterine ait pratik, seyyar, çatma yapı birimlerinin kullanıldığını göstermektedir. Oda temelli yaklaşımın bir başka

tezahürü köşk mimarlığıdır. Dört yana açık, bağımsız ve genelde yükseltilmiş kendi içinde merkezîyet arz eden bir yapı birimi olarak köşk, Fetih öncesi Osmanlı konut mimarisi içinde zikredilmelidir. Fetih öncesi dönemden varlığı bilinen köşkler (Şekil 3) mevcuttur.²¹ Ne var ki bu örnekler kent dokusu içinde değil de müstakil ve idari sınıfa ait konutlardan müteşekkildir. Buna rağmen bu örnekler en azından dönemin konut kültürünü izah etmede önemli bir kaynak durumdadır. Daha mütevazı boyutlarda da olsa kent içinde de bu tür yükseltilmiş köşk yapıların olması beklenir ki ileride değinilecek olan *gurfe* birimi muhtemelen Fetih sonrası İstanbul'u için bu işlevi yerine getirmiştir.

Sonuç olarak Fetih öncesi ve erken dönemler için Osmanlıların oda-çadır ilişkisi içinde bir sivil mimarlık birikimi oluşturmuş olma ve İstanbul'un hızlı imar ve iskân programında bu barınma kültürünün fiziki çevreyi inşa etme ihtimalleri oldukça kuvvetlidir.

Fetih Sonrası ve XVI. Yüzyıl İstanbul Konutuna Dair Yazılı ve Görsel Kaynaklardan Elde Edilen Bilgiler

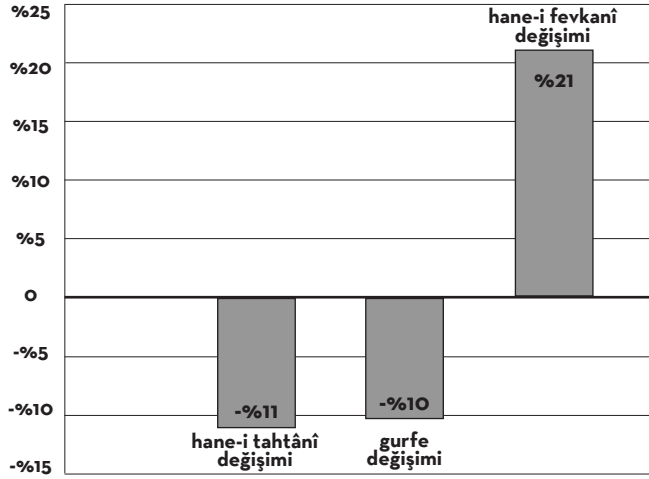
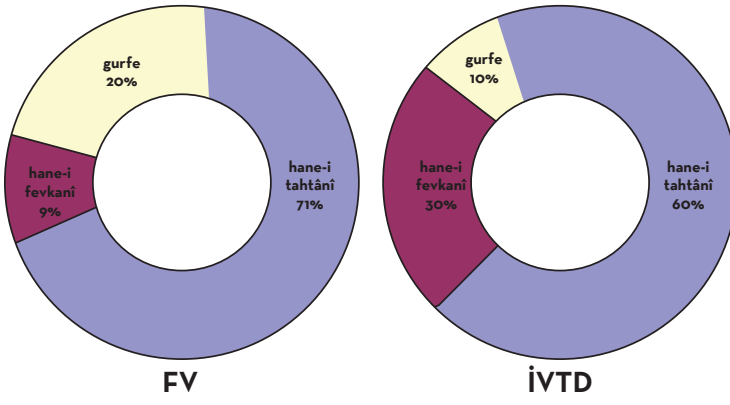
Fetih öncesi, 1478 tarihli tahrir defterindeki kayda dayanarak, İstanbul'un nüfusu 70.000 olarak tahmin edilmektedir.²² Bu durumda fetihden sadece 25 yıl sonra şehrin nüfusunun en az 10.000 en fazla 40.000 kişi arttığı anlaşılmaktadır ki XV. yüzyıl için bu nüfus aralığı başlı başına bir kent nüfusunu tanımlayabilir. Ayrıca bu artış anlık değil, XVI. yüzyılda artarak devam edecek bir eğilimdedir. Fetihden sadece yüzyıl sonra İstanbul'un nüfusunun en az 400.000 olduğu tahmin edilmektedir.²³ Bu büyük nüfus hareketinden İstanbul için ne ölçekte bir imar ve iskân planlaması yapıldığı anlaşılır. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra kenti nüfus bakımından kuvvetlendirmek için büyük bir imar hareketi başlatmıştır. Özellikle kentteki mülkler konusunda hayli hassas davranmış, İstanbul'daki mevcut konutların mülkiyetini göçmenlere vermek istemeyerek, bunları mukataa yolu ile yani kirayla kullanıma açmak istemiştir. Ancak sonradan bu yaklaşımdan vazgeçilmiştir. Aslında

21 Geniş bilgi ve görseller için bkz. Ayda Arel, "Cihannüma Kasrı ve Erken Osmanlı Saraylarında Kule Yapıları", *Prof. Doğan Kuban'a Armağan*, haz. Zeynep Ahunbay v.dğr., İstanbul 1996.

22 Halil İnalçık, Donald Quataert (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s. 54.

23 İnalçık ve Quataert (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 54.

20 Emel Esin, "Sadullah Paşa Yalısı", *Sadullah Paşa ve Yalısı*, ed. Deniz Mazlum, İstanbul 2008, s. 20.

4- FV ve İVTD'nin ortak hâle getirilmiş birimlerinin oranları ve iki vakfiyedeki birimlerin değişiminin izlenmesi (Kaynak: Yılmaz, "İstanbul'da Yazılı ve Görsel Kaynaklara Göre 15. ve 16. YY'da (1453-1559) Osmanlı Sivil Mimarlığı Üzerine Bir Değerlendirme: Gurfe Örneği")

İstanbul'a özendirilmiş bir göç hamlesinden açık şekilde söz edilebilir. Fatih'in alışılmışın dışında olarak, bu fetih mülkünü mukataa ile göçmenlere vermek istemesi onun devletçi-merkeziyetçi bir model üzerinde durduğunu gösterir. Bu tutum imar ve iskânın planlı ve kontrollü yapılmak istendiği fikrini pekiştirir. Aslında bu zihniyet dönemin mimarlığından da okunabilir. Örneğin, Fatih Külliyesi diğer tüm özelliklerinden önce bir kent gibi kendine yeten bir yapıda tasarlanmıştır. Doğudan ve batıdan âlimler davet edilmişlerdir. Hatta külliye içinde ve civarında kendilerine mülk verilmiştir. Külliyenin vaziyet planındaki geometrik kararlılığın, daha önceki (hatta sonraki, örneğin Süleymaniye Külliyesi'nin planı bile Fatih Külliyesi'ne göre daha organik) Osmanlı külliyesiyle kıyaslandığında (örneğin, Yeşil Külliyesi) Fatih'in merkeziyetçi tavrıyla da örtüşen bir yapıda olduğu düşünülebilir. İskân politikasında da uygulanan bu durumun iskânın fiziki durumuna da yansımış olması ihtimal dâhilindedir.

Dönemin tarihçilerinden Kritovulos, 1458'de; İlim, fen, servet ve sanat sahibi olanları ve ticaretle iştigal edenleri buldukları yerlerden nüfuz, itibar ve büyük servet sahibi olan kimseleri de getirterek şehir içinde çarşılar, hanlar, dükkânlar, hamamlar, muhteşem evler, cami ve mabetler yapmalarına müsaade, herkesin servet ve kudreti derecesinde şehri süsleyecek büyük binalar yapmalarını irade etti.

Demekle imar, iskân gayretlerini izah eder. Fatih'in etrafındakileri imara teşvik etmesinin birinci derecede tezahürü şüphesiz vezirlerinin imar faaliyetlerinden okunmalıdır. Mahmud Paşa'nın da, Rum Mehmed Paşa'nın da, Murad Paşa'nın da İstanbul'da kendi adlarıyla inşa ettirdikleri camiler, ulu cami değil, T planlı cami tipindedir. Bilindiği üzere bu tip camiler, sadece cami işlevini görmezler. T planlı camiler, ahîlik gibi sosyal örgütlenmelerin kullandığı muhtemelen yeni yerleşimcilere hitap eden mahiyetler taşıyan merkezlerdir. Bu manada vezirlerin cami planlarındaki tercihi de Fatih'in imar ve iskân politikasına ve merkeziyetçi planlamaya bir örnek olarak ele alınabilir.

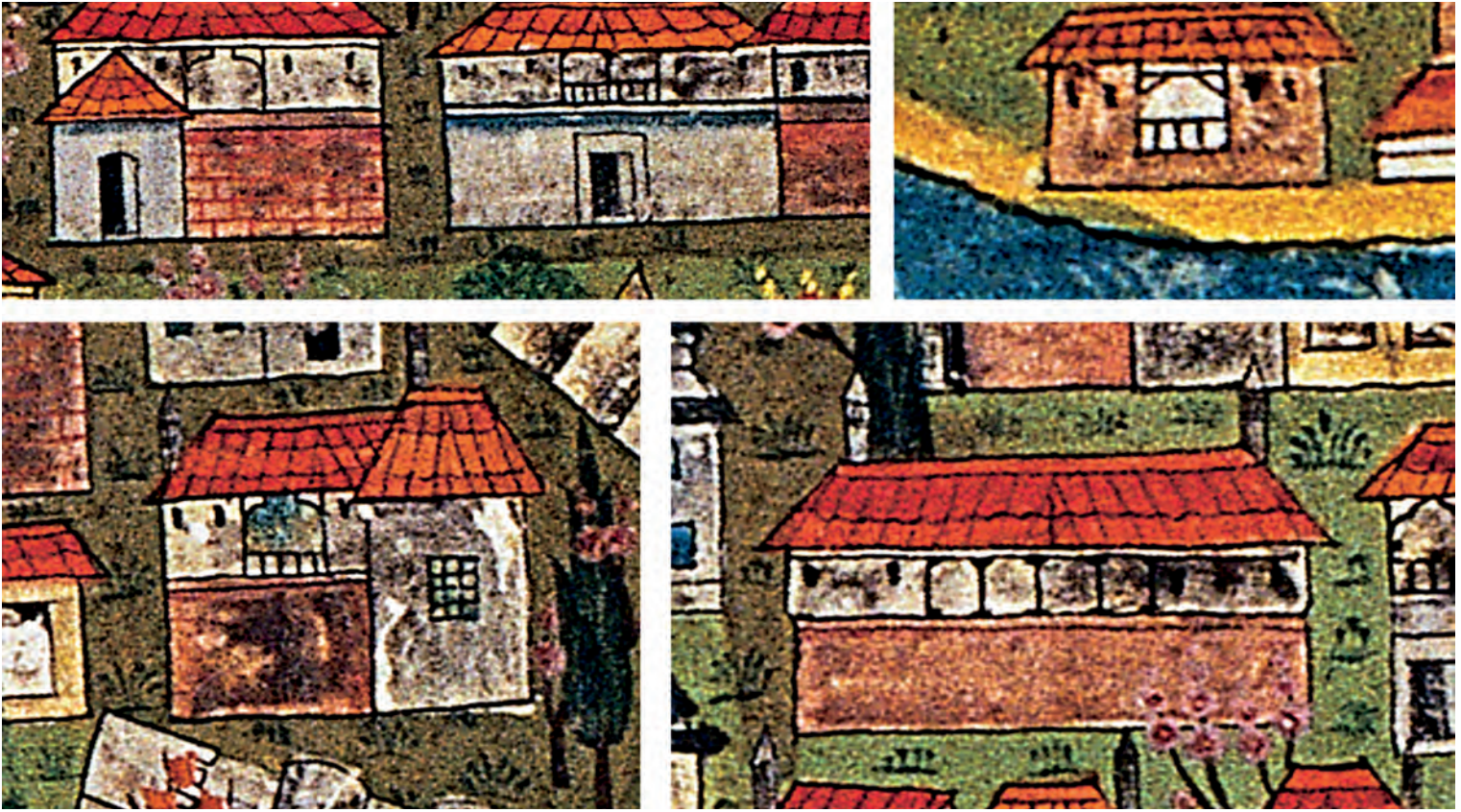
Sivil mimariye bu imar-iskân verilerinin yansıması nasıl olmuş olabilir? Yukarıda Kritovulos'un "muhteşem evler" ifadesinden ne anlamak gerekir? Muhakkak Bizans konutu kısmında ortaya konulan ve Osmanlıların kullandıkları bilinen kendi tabirleri ile *kâfirî* evler, konut ihtiyacını karşılamada önemli bir rol oynamış olmalıdır. Ancak fetihden 100 yıl sonra 400.000'e çıkan nüfusun (en az 340.000 kişilik bir artış) mevcut konut stoku ile ikametinin sağlanması söz konusu olamaz. Bu sebepten ötürü fetih anındaki ve onu takip eden yüzyıldaki İstanbul, Osmanlı-Türk Evi geleneğinin altyapısının oluşmasındaki belki en önemli ortamdır. Osmanlı şairi ve tarihçisi Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman*'ında şöyle der:

Karamandan sürüp bir nice şehri/Değil rüstayı (köyü) biri cümle şehri

Bulara bağ hem bahçe verirler/Yaparlar her birisi âlî evler

Dönemin vakfiyelerinde yer alan "beyt-i ulvî", "hane-i ulvî", "gurfe-i ulÿye" gibi terimlerle Hadidi'nin *âlî ev* ifadesi uyuşmaktadır. Buradan hareketle kentte *âlî*, yüksek evler daha doğrusu üst kat yerleşimleri beklemek mantıklı görünmektedir. Böylesi bir yaklaşım yukarıda izah edilmiş olan yükseltilmiş köşk eğilimiyle koşuttur.

Vakfiyeler, vesikalar, mühimme defterleri, şeriyye sicilleri, dönemin edebî eserleri ve seyyahların notları gibi yazılı kaynaklar konu hakkında çok zengin ancak kontrol edilmesi ve tasnifi zor bilgiler içermektedir. Bu kaynakların taranmasıyla dönemin sivil mimarisi

5- Matrakçı'nın İstanbul tasvirinde görünen eyvanlı evler

hakkında önemli çıkarımlar yapmak mümkündür. Yazılı kaynakları destekleyecek görsel kaynaklar da mevcuttur. Osmanlı nakkaşlarının minyatürleri ve Batılı seyyahların İstanbul tasvirleri de sivil mimariyi ilgilendiren kıymetli ipuçları sunmaktadır.

Vakfiyeler, vakıf mülklerinin kayıtlarının tutulduğu defterlerdir. Bu defterler sayesinde mülklerin ve arsaların yerleri, konumları, mülklerin cinsleri ve bazı fiziksel özellikleri, parçaları ve bunların mahiyetleri konusunda araştırmacılar bilgi sahibi olabilmektedir. Bu çalışmada temel olarak iki vakfiye arasındaki kıyaslamayla (1463-1470 yılları arasına tarihlenen Fatih vakfiyeleri²⁴ ile 1546'ya tarihlenen *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*²⁵) fetihten sonraki yaklaşık yüzyıllık süreçteki sivil mimari ve bu mimaride yaşanan değişimler izlenmiştir.²⁶ *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* (bundan sonra İVTD) ile Fatih Vakfiyesi'nin (bundan sonra FV) ilk ve belki en önemli farkı, biri bazı istisnalarıyla sıradan insanların küçük

ve orta dereceli vakıflarını sıralarken, diğeri padişahın vakfiyesinin çeşitli semtlerdeki bileşenlerini sıralar. Bu nedenle tahrir defteri sivil mimarinin nitelikleriyle daha çok örtüşen bir yapıdadır.

FV ve İVTD kapsam olarak farklıdır. FV 457 menzili²⁷ içerirken, tahrir defteri 2.431 menzil içermektedir. Ayrıca tahrir defteri daha çok vakıf birimi içermektedir. Yukarıda da değinildiği gibi vakıf sahipleri de farklıdır. Tüm bu risklere rağmen iki vakfiyeyi karşılaştırmak ve vakıf birimlerinin artış ve azalışını gözlemlemek olanaksız değildir. Fetihden on yıl sonraki bir konut dökümü ile XVI. yüzyıl ortalarındaki bir konut dökümünü yan yana koymak devrin sivil mimarisindeki evrimi anlayabilmek açısından, bunca fiziki ve birincil veri eksikliğinde, yukarıdaki risklerine rağmen sağlıklı göstergeler ortaya koyabilir. Böylesi bir karşılaştırma için aslında iki vakfiyedeki birimler de birbirleriyle aynı türden ifade edilebilir. *Tahtânî-süfli*, *fevkanî-ulvî*, *beyt-hane-ev*, gibi eş anlamlı kavramlar birleştirildiğinde kıyaslama yapmaya imkân verecek ortak değerler oluşmaktadır. Buna göre iki vakıfta ortak olarak kullanılan birimler ve bunların kendi içlerindeki oranları Şekil 4'te gösterilmiştir.

²⁴ *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1938.

²⁵ Ömer Lutfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi*, İstanbul 1970.

²⁶ Geniş bilgi için bkz. Emre Can Yılmaz, "İstanbul'da Yazılı ve Görsel Kaynaklara Göre 15. ve 16. YY'da (1453-1559) Osmanlı Sivil Mimarlığı Üzerine Bir Değerlendirme: Gurfe Örneği", yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2009.

²⁷ Kendi içinde bir bütünlüğü olan (birlikte vakfedilen) mülklerin toplamına menzil denilmiştir. FV'de ve İVTD'de de menzil kavramı böyle bir işlev için kullanılmıştır.

Hane-i tahtânî ile alt kat, hane-i fevkanî ile üst katta yer alan konutlardan bahsedilmiştir. İleride izah edilecek *gurfe* için de şimdilik bir tür üst kat birimi denebilir. Buna göre Şekil 4'te verilen kıyaslama değerlendirildiğinde, FV tek katlı bir kente, İVTD ise çift katlı bir kente işaret edildiği açıktır. Kent genelinde üst kat kullanımı artmıştır. Ancak bir tür üst kat birimi olduğu söylenen *gurfelerin* sayısında neden düşüş olabilir ve üst kat yerleşiminin arttığı bir ortamda bu nasıl yorumlanmalıdır? Bu noktada mantıklı görünen açıklama; *gurfelerin* hane-i fevkaniye yani üst kat evlerine dönüşmesi şeklinde olmalıdır. Osmanlı-Türk Evi için zihinlerde biçilen iki katlı görüntüye fetihten yaklaşık yüzyıl sonraki İVTD görüntüsü daha yakındır. Bu durumda *gurfelerin* bu görüntüye giden yolda bir evrim ögesi olduğu düşünülebilir.

Fetih ve sonraki dönemde konutların kat sayısının artması dışında nasıl döneme özgün özellikleri olabilir? Örneğin, kaynaklarda rastlanan *muhavvat(a)*²⁸ kavramı ilginçtir. Etrafı duvarla çevrili avlu demek olan ve İVTD'de çok sık rastlanan muhavvatalar, aslında sokaklara kapalı bir tür yaşamı ifade ediyor olabilir. Hatta iç ve dış muhavvatalardan bahsedilir. Örneğin, İVTD 1823 numaralı Yusuf b. Abdullah Vakfiyesi'nde "hanehâ-i tahtânî 2 bab ve sofa ve kenif der muhavvata-i dahiliyye ve hücre ve kenif der muhavvata-i hariciyye der mahalle-i..." dış ve iç vakfiyedeki birimlerin nitelikleri tartışılabilir. Dış avluda hücre ve kenif varken asıl iskân birimleri iç avludadır. 33 numaralı Hacı Turahan b. Abdullah vakfiye şartında, "evladlarına ve evlad-ı evladlarına neslen ba'de neslin müte'ehhil (evli) olanlar iç evlerde olub mücerred (bekâr) olanlar taşra havlıda (avluda) olan evlerde olalar..." kaydını koydurtmuştur ki bu örnek iç ve dış avlunun toplumsal konumunun, mahremiyetle olan ilişkisinin algılanmasında önemli bir delil olarak öne çıkartılabilir.

Vakfiyelerde muhavvata kapısı üzerinde *gurfeler* ve *hücreler* zikredilmiştir. Ayrıca muhavvataların sokak cephesine verecekleri sağır görüntü, ileride tartışılacak üst kat alt kat karşıtlığına katkısı açısından da önemlidir. 1574 yılına tarihlenen ve *Freshfield Folyosu* olarak bilinen Atmeydanı ve Ayasofya civarını gösteren çizimde, bir sarayın muhavvata duvarı ve bu muhavvata kapısının üzerindeki birim, vakfiyedeki tasvirle üst üste düşmektedir.

Muhavvata ile mahremiyet kavramlarını üst üste düşürmek de pek zor görünmemektedir. İVTD'de avlu için yine Arapça kökenli ve Osmanlıcada kullanılan havlı yerine "duvarla çevrili yer" anlamındaki muhavvata teriminin çok büyük bir sıklıkla kullanılması da manidardır.

Muhavvata görünümüleriyle üst üste düşürülebilecek mahremiyetle ilişkili bir başka ifade de Alman elçi Dernschwam'a aittir:

... Türkler gece vakti sokağa çıkmazlar. Her taraf sessiz ve sakindir. Bizde olduğu gibi şarkı söyleme, gürültü vs. yoktur. Zaten evler de sokak üstü değil, arka taraflardadır.²⁹

İngiliz seyyah Sanderson, vezirlerin konak ve saraylarına ilişkin şu tespiti yapar:

Vezirlerin konak ve sarayları, o kadar görkemli ve yüksek duvarlarla çevrilidir ki saraydan çok, kente benzemektedirler. Dıştan hiç güzel görünmeyen bu yapıların içleri, dünyanın en zengin eşyaları ile döşenmiştir. Türkler bunları, gelip geçenin göz zevki için değil, kendi ihtiyaçları için yaptıklarını söylemektedirler. Hristiyan saraylarının dışı açık ve içlerinin de o kadar güzel olmadıklarını ihdas etmektedirler.³⁰

Son olarak Alman seyyah Schweigger'in tespiti de diğer iki seyyahla uyumaktadır:

Paşaların ve itibarlı beyefendilerin evleri büyük ve geniş olsalar bile oldukça gösterişsizdir; bahçenin etrafı damı aşan yükseklikte duvarlarla çevrilidir. Odaların hepsi alt kattadır. Büyük beylerin evinde geniş bir salon bulunur, burada ziyaretçiler kabul edilir ve sorunları konuşulur. Bu binalar biraz büyük manastıra benzer, ıssız ve sessiz bir ortamda önemli konular üzerine düşünmek ve fikir üretmek için çok uygundur, çünkü burada at, araba, insan gürültüsü, vurdu kırdı sesleri duyulmaz.³¹

Bu ifadeler ve sağır muhavvata duvarı tasvirleri çok ilginçtir. "Sokak üstü" olmayan evler aslında Osmanlı-Türk Evi kavramının belki en belirgin özelliklerinden sokağa çıkma yapan birimlerin XVI. yüzyılda yokluğuna işaret ediyor olmalıdır. Bu noktada fetih ve sonrasındaki dönemde daha mahrem ve içine kapanık yerleşimleri hayal etmek gerekecektir.

²⁸ Muhavvat(a) (a. havt'dan) ihata edilmiş, etrafı perde, duvar gibi bir şeyle çevrilmiş olan (bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1999- Buradan sonra DE olarak kısaltılacaktır). *Divarlı yer, havlı* (Câfer Çelebi, *Risâle-i Mi'mâriyye*, haz. İ. Aydın Yüksel, İstanbul 2005- Buradan sonra RM olarak kısaltılacaktır).

²⁹ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Ankara 1992, s. 102.

³⁰ Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, Ankara 1993, s. 41.

³¹ Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2004, s. 121.

6- İstanbul'daki Mistra evi tipindeki muhtemel *Kâfirî* yapılar. (Lorichs'den (üstte) ve Matrakçı'dan detay)

Bizans'tan kalan yığma strüktürlü bir altyapının varlığıyla ilgili yukarıda fikir yürütülmüştü. Bunu destekler nitelikte, FV'de 47 adet mahzen ve bodrum sayılmış ve yaklaşık her 10 menzile bir mahzen düştüğü görülmüştür. İVTD'de ise mahzen-bodrum türü birimler toplandığında 247 adet olduğu ve bu çokluğun yine yaklaşık her on menzile bir birim olarak bir oran vereceği görülür. *Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri*'nde³² (Bundan sonra AVTD) ve hatta İVTD'de *kâfirî* teriminin kullanıldığı alanlardan biri de bu birimlerdir. Mahiyeti gereği çok büyük bir ihtimalle yığma olması gereken bu birimlerin diğerlerine göre Bizans'tan devir etmesi daha büyük bir ihtimaldir ve vakfiyeler arası bu sabitlik de altyapının korunması olarak yorumlanabilir.

Hücreler, yazılı kaynaklarda sıklıkla rastlanılan ve barınma kültürüne ait ilginç özellikler taşıyan birimlerdenidir. Menzillerin içinde hücreler yer aldığı gibi topluca vakfedilmiş ve normal bir aile düzeninde yaşamayan kimseler için tesis edildiği anlaşılan hücre topluluklarına da rastlanmaktadır. Toplu vakfedilen hücreler genelleştirilmeden kendi kavramları içerisinde incelendiğinde İVTD'de ilginç örneklerle karşılaşılabilir. Sadece bir yerde rastlanılmış olmakla birlikte, yukarıdaki tartışmaya koşut olarak ismen bekârların zikredildiği hücrelere rastlanır. 303 numaralı vakfiyede Daye Hatun'un "Höcerat-ı Azeban (bekârlar) 7 bab der mahalle-i yahudiyan" şeklinde bir vakfi vardır. Yine 156 numaralı vakıfta Firuz Ağa'nın kendi ismini

taşıyan mescidinin mahallesinde, hücrelerinden 33'ü "hücerat-ı gureba" ismini taşımaktadır. Hücrelerin sakinlerinin kökeniyle adlandırıldığı bir örnek de vardır: 116 numaralı Hüseyin Ağa Vakfı Çelebioğlu Mahallesi'nde 18 bab "hücerat-ı Yahudiyan (Yahudiler)" içermektedir. Genel olarak toplu hücreler yolcular, askerler, bekârlar, Yahudiler, tarikat müritleri gibi kimseler için ayrılmış görünüyor. Ancak Âşık Paşa Mescidi Mahallesi'nde, mescidin yakınlarda 1626 numaralı vakıfta "nisa-i salihat için ta'vin" edilmiş 3 bab hücreye rastlanmaktadır. Bağımsız bir biçimde "salih" (dinin emrettiği şeylere uygun harekette bulunan. DE) bayanların kullanımına tahsis edilmiş bu örnek oldukça ilginçtir.

Dernschwam, Elçi Hanı'nın yığma strüktürünü tarif ettikten sonra, hücreleri şöyle tasvir etmiştir:

Hücrelerin her biri 16 ayak uzunluğunda (yaklaşık 5 m) ve 16 ayak genişliğindedir... ara duvarları tek sıra tuğla ile örülmüştür. Her hücrenin yine tuğla ile örülmüş küçük bir ocağı var... Zemin de tuğla ile döşenmiştir... Âdetleri veçhiyle hücrelerin dört duvarı da önce hımış ile yani önce çatılarla çatılmış sonra duvar olarak örülmüştür.

İVTD'de 1393 numaralı vakıftaki 14 bab tahtânî hücrenin "ihrak-ı kebir"de yandığı yerinin mukataaya verildiği kaydı mevcuttur. 14 bab hücrenin tamamen yanması yine ahşap strüktürü düşündürür. Hücrelerle ilgili bir diğer fiziki özellik, bunların "hane"lerden küçük olmasını akla getiren bir vakfiye kaydıyla belirir. İVTD 2013 numaralı vakfiyedeki kayıt şöyledir: "Haneha-i tahtânî 4 bab. Haliya (şimdi) 7 bab hücerat olmuştur..." 4 adet hane, 7 adet hücreye dönüştürüldüğüne göre, bu vakfiyedeki hücrelerin boyutları hanelerin yaklaşık yarısı kadardır.

³² İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Orta Yazma, nr. 64'teki bu Arapça defter yayımlanmamıştır, ancak Aygül Ağır'ın ("İstanbul'un Eski 'Venedik Ticaret Kolonisi'nin 'Osmanlı Ticaret Bölgesi'ne Dönüşümü", doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2001) çalışmasında kullanılmak üzere kısmen tercümesi yapılmıştır. Bu çalışmadaki veriler bu kısmi tercümeden edinilmiştir.

7- Görsel kaynaklardan XVI. yüzyıl İstanbul'una hâkim olduğu gözlenen hımsıya yakın bir örnek olarak Edirne'den eski bir yapı, Mimar Sinan cd. No: 40

Dönemin konut plan şemalarına ilişkin bilinenler nelerdir? Önceki bölümlerde konuşulmuş *hayatlı*, doğrusal sofalı ya da T planlı yani eyvanlı konutlar hakkında bazı ipuçları mevcuttur. Fransız seyyah Philippe du Fresnoy, Edirne'den İstanbul'a gelirken "Burgos"ta (Lüleburgaz), (Sokollu) Mehmed Paşa'nın sarayını;

...Sarayın bahçesinde, üç dört basamak çıkılınca, bütün sarayı çepeçevre dolaşan bir koridor ya da revak görülüyor... Sarayın yan yana sıralanmış, dar, küçük, sekizden fazla odası var ve hemen hemen bütün Türk evleri bu biçimde yapılmış...

şeklinde ifade etmiştir.³³ Bu tariftten -her ne kadar örnek İstanbul'dan olmasa da- *hayatlı*, doğrusal sofalı Türk evlerinin varlığı anlaşılıyor. Bununla birlikte iki oda arasında eyvanlı sofanın olduğu örneklerin varlığı çok daha kuvvetli bir biçimde bilinmektedir. İTVD 445 numarada Mustafa el-Katib'in vakfı şu şekilde kaydedilmiştir: "İki beyt-i süfli ortası sofa ve bir gurfe ve ahur ve kenif ve bağçe." Buradaki ifade gayet açıktır; sofa iki iskân birimini yatayda birbirine bağlayan bir durumdur. Matrakçı'nın İstanbul çiziminde bu vakfiye ifadesi ile örtüşecek konutlar seçilebilmektedir (Şekil 5).

Dernschwam, Niş'teki konak yerini şöyle ifade ediyor:

Konak yerimiz ölmüş bir paşanın evi imiş; büyük bir köylü evi gibi. Büyük bir kapısı var. Kapının yanı başında içinde ocağı bulunan bir oda, atlar içinde bir ahır var. Bunlardan başka kapının karşısında yıkık bir yapının duvarları üstünde ahşap bir ev mevcut. Bu evin ahırını henüz tamamlanmamış. Evin ocakları bulunan iki odası ve ortada yemek yenilen bir sofası var. Çok sade yapılmış, kabartma vs. süsler yok. Karşıdaki dağa doğru, güzel manzarası olan bu evin önünde ve evden ayrı, sokağa bakan, tıpkı bu eve benzeyen ikinci bir ev daha var. Bu da basit, ahşap bir yapı.

İVTD, örneği dönem dâhilinde ancak İstanbul'dan olmayan Dernschwam'ın tarif ettiği yapı ve Matrakçı'nın İstanbul tasviri; sofanın ortada olduğu bir plan tipini doğrulamaktadır.

Bu sofa örneklerine rağmen dönem için sofaya dayalı bir plan tipinin hâkimiyetinden bahsetmek oldukça riskli olacaktır. Zira İVTD'de birçok menzilin³⁴ sadece tek bir haneden oluşmasına dikkat edilmelidir. Buna ek olarak, yatay dolaşımın kapalı bir mekânla sağlanmak zorunda olmayacağı muhavvata içinde birden çok tek katlı evden oluşan vakıflar da hayli çoktur. İncelenen vakfiye kayıtları dönem için menzillerin temel unsurunun oda/hane olması gerektiğini düşündürmektedir.

Dönemin konutlarındaki odaların, Osmanlı-

³³ Philippe du Fresnoy, *Fresnoy-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 47.

³⁴ 40, 66, 132, 92, 132, 173, 125, 2494, 1037, 395, 501, 518, 537, 379... numaralı ve daha birçok menzil

Türk Evi geleneğiyle koşut olarak çok işlevliliğine ilişkin göstergeler mevcuttur. Dernschwam, "...Evlerde yerde oturulur. Yemek yedikleri yerde geceleri de yatıp uyurlar..." demekle odaların çok işlevliliğini vurgulamıştır. İVTD'de *muallimhane* olarak kullanılan birçok eve ya da evlerle yan yana altlı üstü *muallimhanelere* rastlanmaktadır. 297 numaralı vakfiyedeki değişimi tahrir memuru şöyle kaydetmiştir: "...ahur üzerinde olan evlerin birini muallimhane etmiştir." 1832 numaralı vakfiyede alt kat müezzinin iskân etmesi, üst kat ise *muallimhane* için vakfedilmiştir: "Muallimhane fevkanî ve beyt-i tahtânî beray-ı sükna-i müezzin." Schweigger de, bu kayıtlarla üst üste düşen bir tespitte bulunmuştur:

Gerek Konstantinopolis'te gerekse başka kentlerde erkek çocuklara okuma yazma öğreten ilkokulların sayısı çok yüksektir. Öğretmen olmayı kendine uygun gören herkes, ders verebilir. Bu amaç için özel binalar, okullar yoktur. Öğretmen her yerde, isterse kendi evinde dahi öğrencileri kabul eder.

Bizans konutu başlığı altındaki değerlendirmenin sonucunda Türklerin İstanbul'da muhtemelen karşılaştıkları Mistra tipi konutları akla getiren görsel kanıtlar mevcuttur. Matrakçı ve Lorichs, tamamen farklı iki yaklaşımla kenti tasvir etmelerine karşın ikisinde de karşılaşılan unsurlardan biri de beşik çatılı, üçgen alınlıklı bazı yığma yapılarıdır (Şekil 6).

Malzeme Tercihleri

Bizans'tan kalanlar dışında fetihten sonra yapılan konutların malzeme tercihinine ilişkin en kuvvetli olasılık aşağıda irdelenecek verilere göre ahşap strüktür ve tuğla/kerpiç dolgu olarak gözükmektedir. Görsel kaynaklar da bu savı doğrulamaktadır (Şekil 7).³⁵ Çoğu XVI. yüzyıl seyyahının benzer şekilde ifade ettiği konulardan biri, Türklerin ya da İstanbul'un konutlarının bakımsız, derme çatma oldukları fikridir. Bu çok doğal bir tepkidir.

Öncelikle bu seyyahların çoğu neredeyse sürekli savaş hâlinde oldukları bir ülkeye önyargılı biçimde gelmiş diplomat aristokratlardır. Bilhassa Alman seyyahların çok daha menfi değerlendirmeler yaptıkları görülür.

³⁵ Schweigger'in "İstanbul Evleri" çizimi, Lorichs'in "Çemberlitaş Civarındaki Bir Yapıdan Ayrıntı" çizimi, Freshfield folyosunda bulunan Rumeli Feneri'nden ayrıntı" çizimi gibi dönemin görsel kaynaklarında ortak olarak izlenen bir ağır hımış göze çarpar. Görseller için bkz. Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*; Melchior Lorck, *Drawings from the Evelyn Collection at Stonor Park England and from the Department of Prints and Drawings, the Royal Museum of Fine Arts*, haz. Erik Fisher, Kopenhag 1962; Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek, İstanbul 1998;

Bunun yanında Osmanlılarda gördükleri geçicilik üzerine kurulu konut kültürünü idrak edemeyişleri farklı bir dünya görüşüne sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Batılıların Osmanlı konutlarındaki saflığı, strüktürel-malzemesel netliği ve kompleksizliği hakkında keşfetmeleri için modern zamanları, belki de Le Corbusier'in şark seferini beklemeleri gerekecektir. Seyyahların yaptıkları yorumlar, bu öznel yargıları bir kenara konursa malzeme kullanıma ilişkin oldukça kıymetli verilerdir.

Busbecq, 1555 tarihli birinci mektubunda Buda'daki Türklerin eski Macar saraylarına yerleştiğini ancak bakım yapmadıklarını ve Türklere göre böyle şeylere önem vermek; gururun, kibrin, kendini beğenmişliğin göstergesi olduğundan, Türklerin binalarında görkemden kaçındıklarını ifade etmektedir. "Onlar için ev, yolcu için han gibidir." Busbecq bu yüzden tüm Türkiye'de zenginlerin evlerinde bile zarafet bulmanın zor olduğunu yazar ve sıradan insanların kulübelerde yaşadıklarını söyler. Ayrıca sokaklar hoş bir görünüm için fazla dardır.³⁶

Dernschwam'ın konuyla ilgili tespitleri;

Türkler zaten yeni binalar yapmıyorlar. Eski güzel binaları da iyi muhafaza etmemişler. Eski, harap surlar içindeki hemen hemen bütün evler kötü malzeme ile yapılmış tek katlı yapılarıdır... İstanbul'un ahşap evleri Suebya, Bavyera ve diğer bölgelerdeki evler gibi sağlam olmadığından yeniçeriler bu evleri kolayca yıkmak suretiyle yangının yayılmasını önlerler. Yangın söndürücüler, dar sokaklardan geçerek rüzgârın estiği yöndeki ahşap ve kerpiçten yapılmış kulübe gibi evleri yıkarlar...

şeklindedir. Schweigger'in İstanbul konutlarıyla ilgili tespiti şöyledir:

Kent içindeki binalar derme çatma ve bakımsızdır. Çoğunluğu kireç bile kullanılmadan, sadece çamur ve kille yapılmıştır. Evler alçaktır ve az ışık görür. Genelde odalarda tıpkı bizdeki bodrumların ve ahırların hava deliği gibi dar bir pencere vardır. Türkler soba nedir bilmezler, evlerini ocaklarla ısırtırlar. Zenginler kireç ve taş kullanarak yapılmış geniş ve yüksek binalarda yaşasalar da, bunlar Almanya'daki evlere benzemezler... Evlerin içinde hiç çam tahtası görmedim; her şey için kayın ağacı kullanılır. Damlar önce tahta ile örtülür, onun üzerine de oluk biçiminde kiremitler döşenir. Binanın damdan ışık alması sağlanır... Türkler genelde küçük mekânlarla yetinirler, çünkü at dışında başka

³⁶ Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562*, Oxford 1968, s. 24.

hayvanları yoktur, ev eşyaları da azdır. Eğer birinin atını koyacak bir ahır varsa, bunun dışında iki oda ona yeter.

İngiliz seyyah Moryson'un tespiti şöyledir:

... Kentin sokakları dar ve iki tarafı kaldırımlı.

Evler genellikle tuğla, taş ve tahta veyahut tuğla biçiminde fırınlanmamış topraktan yapılmıştır. İki kat kadar yüksek olan bu evlerin çatıları düz ve kiremit kaplıdır. Büyük pencerelerin geceleri kapatmak için tahta panjurları vardır...³⁷

Gyllius'un tespiti şöyledir:

... Eski kentin izini kolaylıkla bulabileceğimi umut ediyordum ama barbar insanlar kentin o eski ve kuşkusuz destansı anıtlarını, kendi değersiz evlerini yapmak ya da kenti barbar yapılarla kaplamak için yok ettiler...³⁸

İlginç olan seyyahların, Türklerin kendi evleri hakkındaki fikirlerinin çok olumlu olduğu ve evlerini sevdikleri yönündeki kayıtlardır. Hatta Türkler de Batıların konutlarını beğenmemektedirler. Seyyah Fresne şöyle not düşmüştür: "... Evleri o kadar kullanışlı ve o kadar güzel ki onu terk etmek zorunda kaldıklarında çok üzülüyorlar."³⁹ Sanderson'un muhavvata kısmında değinilmiş notu unutulmamalıdır:

Türkler bunları, gelip geçenin göz zevki için değil, kendi ihtiyaçları için yaptıklarını söylemektedirler. Hristiyan saraylarının dışı açık ve içlerinin de o kadar güzel olmadıklarını ihdas etmektedirler.

Latifî, 1546 tarihli İstanbul'un vasıflarını anlattığı tezkiresinde "Sıfat-ı ziyet-i Büyut ve Kasur-ı der in Şehr-i Ma'mur ve Meşhur" başlığı altında şehrin "beytleri ve kasırlarına" değinir. Burada "Ve saray-ı cennet-ârânın (cenneti süsleyen) büyut-ı tabakatı (çok katlı beytleri) ve eyâvin-i garafatı âlisin (eyvanları ve yüksek gurfeleri) benat ile numune-i hur-ı maksuratdır." demekle Batılı ve Doğulu gözlerin aynı kenti nasıl farklı gördüğüne bir örnek sunar.

Gurfe

Yukarıda yer yer değinilen *gurfe* kavramı bilhassa FV'de çok sık karşılaşılan ve dönemin sivil mimarlığını anlayabilmek için açıklığa kavuşturulması şart olan

³⁷ Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*. s. 40.

³⁸ Pierre Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri* çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1997.

³⁹ Du Fresne, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi*, s. 64.

bir mimari ögedir. Ahır, kapı, kemer, mahzen, dükkân, fırın, hücre, hane hatta *gurfe* üzerinde bulunabilen *gurfenin*, konumlandırması esnek bir yapı birimi olduğu görülür. Bu durumda *gurfenin* yığma olması oldukça güçtür. Hatta bu tür çıkarımlara gerek bırakılmayacak açıklıkta vakfiyeler de vardır; İVTD 1541'de "... gurfe-i masnu'a ez elvah...", 1149'da "...gurfe ez-elvah..." ifadelerinden *gurfelerin* levhalardan, yani tahtalardan yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak "levhî", "ez elvah" terimleri strüktürün yanında *gurfelerin* bitirme işine dikkat çeker nitelikte olmalıdır. Endüstriyel ahşap işleme imkânlarının olmadığı düşünülüşünde levhalar hâlinde kesilmiş ahşabın önemi ortaya çıkacaktır. Bu durumda "levhî gurfeler" in daha özenilmiş üretimler olduğu düşünülebilir. Devrin moloz taş ve tuğla/kerpiç dolgulu ahşap strüktürüne göre "levhî" yapıların çok daha hafif olması akla gelir. Bu manada *gurfeler*, üzerine inşa edildikleri yapılarla malzeme açısından bir zıtlık oluşturmuş olabilirler.

Şimdiye kadar irdelenen yazılı kaynaklardan yola çıkarak dönemin görsel kaynaklarına başvurulduğunda, Osmanlı ve Batılı kaynaklarda seçilebilen ve dönemin aşağı yukarı tüm görsel kaynaklarında beliren bir üst kat yapısı vardır. *Gurfenin* yazılı kaynaklarda rastlanma sıklığı ile görsel kaynaklarda rastlanan bu üst kat yapısının rastlanma sıklığı koşuttur. İlginç olan görsel kaynakların farklı çizim tekniklerinde ve farklı derecede detaylandırmayla çizilmiş olmalarına karşın *gurfe*yi tanımladığı düşünülen bu üst kat yapısına işaret etmede ortak oluşlarıdır (Şekil 8).

Gurfelerin FV ile İVTD arasında gösterdiği değişim oldukça keskindir. *Fevkanî* birimlerin tüm yapı birimleri arasında rastlanma durumunda iki vakfiye arasında %9'dan %30'a çıkan bir artış tespit edilmiştir. *Gurfeler* ise %20'den %10'a bir düşüş göstermiştir. Bu keskin değişimler nasıl açıklanabilir? İlk olarak sorulacak soru *gurfelerin* nasıl ortaya çıktığıdır. Daha önce çok kez değinildiği gibi Osmanlıların fetihten sonra Bizans sivil mimarisinden ahşap birimler devralmış olması yüksek bir olasılık değildir. Fetihden hemen sonra özellikle "sakıfsız (çatısız) beytlere" rastlanan bir kentte, çatılarda *gurfe* gibi ahşap birimlerin var olmuş olması, Bizanslıların kuşatma altındayken evlerin girişlerini bile söküp yaktıkları düşünülüşünde pek mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte belgelerde "kâfirî bina" adıyla Bizans'tan devredilen ciddi miktarda ve büyük ihtimalle çoğu yığma olan

8- Muhtemel Gurfeler. (En üstte Lorichs, altında Matrakçı, altında solda Pieter Coecke van Aelst, ortada Panvinius, sağda *Hünernâme*'den detaylar)

yapılar vardır. Bilhassa AVTD'de binaların *kâfirî* olma durumları, *kâfirî* binalara sonradan yapılan ekler ve sonradan yapılan binaların kaydedildiği görülür. AVTD'den defterde geçen yapılardan ne kadarının *kâfirî* olduğunu ortaya koyacak bir oranlama bile çıkarmak mümkün gözükmemektedir. AVTD'de eski Bozahaneler Mahallesi'ndeki "...adı geçen mahallede bulunan sonradan yapılmış bir oda ve kâfirî bina olan tek katlı ev...", Hacı Timurtaş Mescidi Mahallesi'nde "...adı geçen mahallede bulunan çatısı yeni kâfirî bina menzil vakıftandır" ve aynı mahalledeki "Hoca Kutbuddin Vakfı'nın 5 dükkânı ve 13 evi -kâfirî bina yeni çatılı, Faluzcu Hüseyin Vakfı'nın dükkân ve beyti- kâfirî bina yeni çatılı" gibi ifadeler açık bir biçimde yeni gelenlerin, Bizans sivil mimarlık ürünlerine müdahalelerini göstermektedir. AVTD'den izlenebildiği gibi Osmanlılar, çatılara müdahalede bulunmuşlar ve "oda"lar eklemiştir. Mevcut yapıya altyapıdan olabildiğince yararlanmışlardır. Fetih'ten yaklaşık bir asır sonra bile İVTD 1438 numaralı vakıfta *cidar-ı kâfirî* ifadesine rastlanabilmektedir. Bu durumda *gurfeleri* özellikle çatıya müdahalede bulunan Osmanlıların sivil mimarlık tercihi olarak değerlendirmek makul görünmektedir.

İrdelenmesi gereken bir durum da Osmanlıların fetih'ten sonraki *gurfe* gibi ekleri yukarıda tartışılan Fatih'in "planlı iskân" hareketi sonucunda yapıp yapmadıklarıdır. Bir diğer deyişle Türklerin mevcut fiziki altyapıya ekleri bireysel tercihleri yansıtan bir ortamda mı gerçekleşti, yoksa iskân ve imar hareketleri kapsamında cami ve medreselerin yanında devlet konut yapımına katkıda mı bulundu? Fatih'in imar işleriyle bizzat ilgilendiği bilinmektedir. Tursun Bey, Kemalpaşazade, Kritovoulos gibi çeşitli kaynaklara göre, Fatih'in yeni sarayın yapımında tasarım sürecine bizzat dâhil olduğu yönünde ipuçları vardır. Hatta Bitlisî, sarayı; giderek büyüyen başkent'in her köşesini ve dünyanın her yanından gelen gemilerle dolup taşan denizi seyredebileceği seyir köşkleri topluluğu olarak ifade etmektedir. Bu ifade de kullanılan kelime *gurfattır*. Bu durumda en azından sarayda doğrudan doğruya merkezî yönetimin inşa ettiğine emin olunulabilecek *gurfeler* mevcuttur. Vakfiyelerdeki *gurfelerin* vakıf eliyle inşa edildiğine işaret edecek olan belki en önemli veri FV'de *gurfelerden* bahsedilirken kullanılan ifade biçimidir. FV'de *gurfeler* için (ve bir yerde çardak için) birçok örnekte "gurfe bina olunmuştur",

9- XIX. yüzyılın başlarında İstanbul evleri

“gurfe yapılmıştır”, “gurfe vaz’ olunmuştur”, “gurfe tarholunmuştur” gibi ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadenin (bina olunan) diğer kullanıldığı tek yer ise devletçe yapılmış olması çok büyük bir ihtimal olan “dekâkini sultani (sultan dükkânları)”dır. Bu tür ifadeler “beyt-i süfli”ler ve *gurfelere* oranla oldukça az miktarda bulunan beyt-i “ulvî”ler için kullanılmamıştır. “Tarh olunmak”, “vaz’ olunmak” gibi ifadelerden *gurfelerin* devletçe yapılma ihtimalinin yanında strüktürüne ilişkin de fikir edinilebilir. Zira “tarh” “atma, koma, bırakma” (DE), “vaz” da “koyma, konulma” (DE) anlamlarına geldiğinden *gurfelerin* ahşaptan çatılmış birimler olduğu varsayımı bu ifadelerle ancak pekişmiş olmaktadır.

Değerlendirme

Fetih, Osmanlı-Türk Evi’ni anlamak için çok iyi yararlanılabilecek bir olay; İstanbul için toplumsal, siyasi, kentsel bir yenilenmenin başlangıcı olacak bir milattır. Fetih sonrası yüzyıllarda evrimden daha kolay bahsedilebilir. Ancak fetih, evrimsel bir durum olmaktan çok; bir kırılma, sıçrama, planlama noktasıdır. Osmanlıların en parlak yüzyılı olarak çokça üzerinde durulan ancak sivil mimariyle ilgili bilinenlerin yine çok tatminkâr olmadığı XVI. yüzyılın

barınma kültürünü anlamak için sonraki yüzyılların konutlarından geriye doğru yapılan idealleştirmelerin ötesinde, fetih bir fırsat bilinip buradan ileri gidilerek, incelemeler yapmak daha gerçekçi sonuçlara ulaşmayı temin edebilir.

XVI. yüzyılda İstanbul’da hâkim tek bir konut tipinden, tek bir gelenekten bahsetmek kolay değildir. Şehir, konuşulan dillerin çeşitliliği açısından Babil’e benzemektedir.⁴⁰ Fetih sonrası getirilen kitlelerin çeşitliliği malumdur. Ayrıca XVI. yüzyılda artan oranda “hücre tesisleri”ne rastlanır. Muhtemelen aile oluşturmeyen kişilere (bekârlara, gurebaya, çift bozan reayaya) kiralanan sıralı hücreler ciddi bir şekilde artmıştır. İVTD’de nadiren de olsa sanki kentin kadim insula geleneğini sürdürüyormuşçasına çok katlı, *mutabbaka* evlere bile rastlanmaktadır.⁴¹ Yine ilginç bir yapılanma olarak ancak az sayıda, muhtemelen yığma yapılı, içinde hamamları olan kasırlara, kulelere ve büyük menzillere rastlanmaktadır. Tüm bu istisnai

⁴⁰ Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*. s. 100.

⁴¹ Bunlar hakkında bir kayıta (bkz. Ahmet Refik Altınay, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı; 1553-1591*, İstanbul 1988, s. 58.) “...hususan Yehud tayifesi tabakatla âli evler ve çartakları ihdas eyleyüb...” denmiş ve bu çok katlı konutlar Yahudilerle ilişkilendirilmiştir.

durumlara, takibi zor kültürel zenginliğe rağmen yazılı ve görsel kaynaklarda açık bir şekilde beliren ana akım bir konut tipinin ipuçları ve bunun getirdiği okunabilir bir barınma kültürü de yok değildir.

İVTD'ye bakıldığında *fevkanî* hanelerin rastlanma oranının artıp *gurfelerin* oranının düşmesi ve hem düşüşün hem artışın çok keskin olması, bu değişimlerin aynı süre zarfında olması *gurfelerin fevkanîye* dönüşmesi olarak okunmalıdır.⁴² Bu durum “Osmanlı-Türk Evi” imgesinin en ayırt edici özelliklerinden olan çıkmalı üst katın XV. ve XVI. yüzyıllar arasındaki oluşum aşamasına işaret eder. *Gurfenin* “levhî” ve “tarh olunan” bir yapı olması, yığma ya da tuğla/kerpiç dolgulu alt kat duvarı ile bir gerilim oluşturmasına neden olacaktır. “Türk Evi” imgesindeki alt kat üst kat geriliminin ve bu gerilimin oluşturduğu estetiğin de *kâfirî* binaların üzerine çatılan *gurfelerle* başlatıldığı, hiç değilse getirilen bir geleneğin yeni kentte böylelikle ilk uygulamasını bulduğu düşünülebilir.

XVIII. yüzyılın ortalarından biri Batılı biri Doğulu iki görsel kaynak birbirlerini doğrularak, İstanbul'da mutlak hâkimiyet kurmuş gibi görünen bir ana akım konut geleneğine işaret eder.⁴³ Osmanlı-Türk Evi'nin sonraki yüzyılların gravürlerinde çokça karşılaşılabilecek olan o tanıdık görüntüsünün ipuçları artık oluşmaya başlamıştır. Genelde *fevkanî* hanesi olan, daha hafiflemiş bir hımıştan imal edilmiş ve cepheleri sıvanıp boyanmış, yer yer *levhî*, kırma çatılı, eli böğründeli, irileşmiş ama kepenkli pencerelere ve neredeyse mutlaka tepe pencerelerine sahip bir konut türü artık görsel kaynaklarda açık bir biçimde İstanbul'daki konutun ana hatlarını betimlemektedir (Şekil 9). Fetihden sonra başlayan ve bu çalışmada irdelenen barınma mekânları üç yüz sene sonra neredeyse “tek tip” konuta dönüşmüştür. Yine de bu, XVIII. yüzyıl konutlarının henüz sokağa

⁴² İVTD'de karşılaşılan iki örnek (439 ve 1826 numaralı vakfiyeler) bu iddiayı kuvvetlendirir. Bu vakfiyelerin birimlerinin sayıldığı “asl- vakıf” kısmında *gurfeler* olarak ifade edilen yapılar, birimlerin nasıl değerlendirileceğinin kaydedildiği “şart-ı vakıf” kısımlarında *fevkanî* ifadesi ile işaret edilmiştir. Böylesi bir eş anlamlı kullanım *gurfelerin fevkanîlere* dönüştüğü bir ortam için doğaldır.

⁴³ 1753 tarihli Üsküdar İbrahim Paşa suyu haritasındaki konut tasvirleri ve Francesco Giovanni Rossini'nin 1741 tarihli İstanbul tasvirlerindeki konut detayları birbirlerini doğrulamaktadır. Görseller için bkz. Kazım Çeçen, *İstanbul'un Vakıf Sularından Üsküdar Suları*, İstanbul 1991 ve Giovanni Curatola, *Eredita Dell'islam: Arte Islamica in Italia: [mostra, Venezia, Palazzo Ducale, 30 Ottobre 1993-30 Aprile 1994]*, Milan 1995.

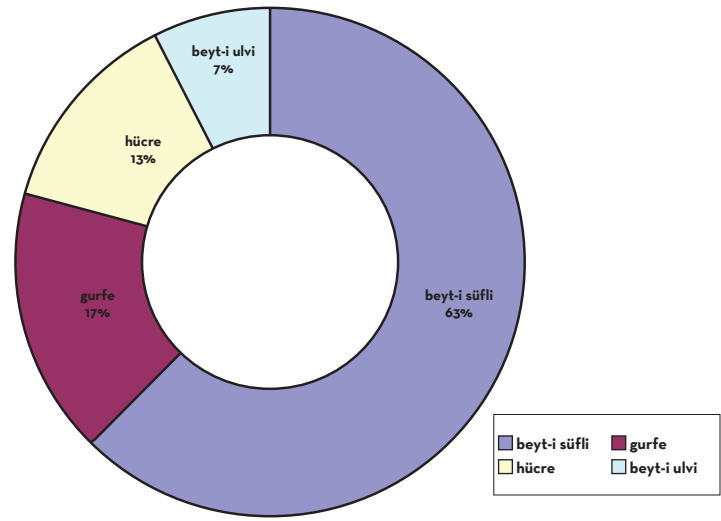
taşan çıkmaları, sağır olmayan ve sokakla daha çok iletişim hâlinde olan giriş katları yoktur. Ayrıca henüz kaybolmamış tepe pencereleri, normal pencereler mahremiyet amacıyla kapatıldığında ya da gölgelendiğinde odanın aydınlanmasını dışarıya görünmeden temin etmektedir.

Sonuç olarak fetih ve sonrasındaki en azından yüzyıl için idealize edilmiş Osmanlı-Türk Evi imgesinden tam olarak beklenemeyecek bir konut geleneği belirlemektedir. Yüksek avlu duvarları arkasında, önemli bir oranda tek katlı, avlu içerisinde belki serbest bir biçimde dağılmış, kapalı ve kesin bir mahremiyet içerisinde, yer yer *zulle* gibi sundurmalarla çevrelenmiş kendi başında “hane” olan, *gurfeler* dışında ağır bir hımışa sahip, çatıdan ışık alabilen odalar, dönemin konutunun belirleyici unsurları olarak öne çıkmaktadır. Bu durumda kuyu, hela, ahır, fırın gibi hizmet birimlerini içeren avluların aslında bir tür açık sofa gibi çalıştığı düşünülmelidir. Batılı seyyahların malzeme tercihi, geçicilik ve konforsuzluk gibi açılardan beğenmediği bu konutlar aslında XV ve XVI. yüzyılın cihat ruhuyla ve dönemin anıtsal mimarisinin analitik ve kararlı geometrilere sahip diliyle örtüşen bir yapıdadır.

EK-1: Vakfiyelerde Betimlenen Sivil Mimarlık Birimlerinin Çoklukları ve Bütüne Oranları

Fatih Vakfiyesi'nde (FV) ve İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde (İVTD) yer alan sivil mimarlık birimleri sayılmış ve bu sayımlardan anlamlı sonuçlar çıkartabilmek için bu çokluklar oranlanmıştır. Ancak iki vakfiyede de bilhassa İVTD'de sayısı belirtilmeden müteaddid denerek tasvir edilen birimler mevcuttur. Bu tür birimleri sayıma dâhil edebilmek için çokluğun en az şartı olduğundan birimlerin sayıları iki kabul edilmiştir. Dikkat edilmesi gereken diğer bir konu da İVTD'deki hücre ve dükkân sayılarının ve oranlarının oluşturabileceği yanılsamadır. Zira hücreler çalışma içinde değinildiği gibi menzillerin içinde zikredilen birimlerin aksine büyük oranda seri şekilde vakfedilmiş tesislere ait yapılar ve genelde kiralama ya da çeşitli sosyal işlevler için ayrılmış konaklama birimleridir. Kent içindeki dağılımları da homojen kabul edilmemelidir. Bu nedenle dükkân ve hücreleri çıkartarak yapılacak olan oranlamaların (Şekil 4'teki gibi) kamusal müdahaleden, “tesis”leşmeden uzak ve kent içinde homojen dağılımı olan sivil mimariyi anlamada daha doğru sonuçlar vereceği düşünülmektedir.

Vakfedilen menzil birimleri					
beyt-i süfli	gurfe	hücre	menzil	müstakil beyt	beyt-i ulvi
845	270	212	159	105	100
müstakil menzil	mahzen-bodrum	dükkan	muhavvata	çardak	bağçe
55	42	40	11	7	7
beyt	sakıfsız beytler	arsa	fırın		
5	5	3	2		
Aynı işlevli, farklı isimli birimlerin birleştirilmesi					
beyt-i süfli	gurfe	hücre	beyt-i ulvi		
988	270	212	117		
				toplam menzil	
				457	

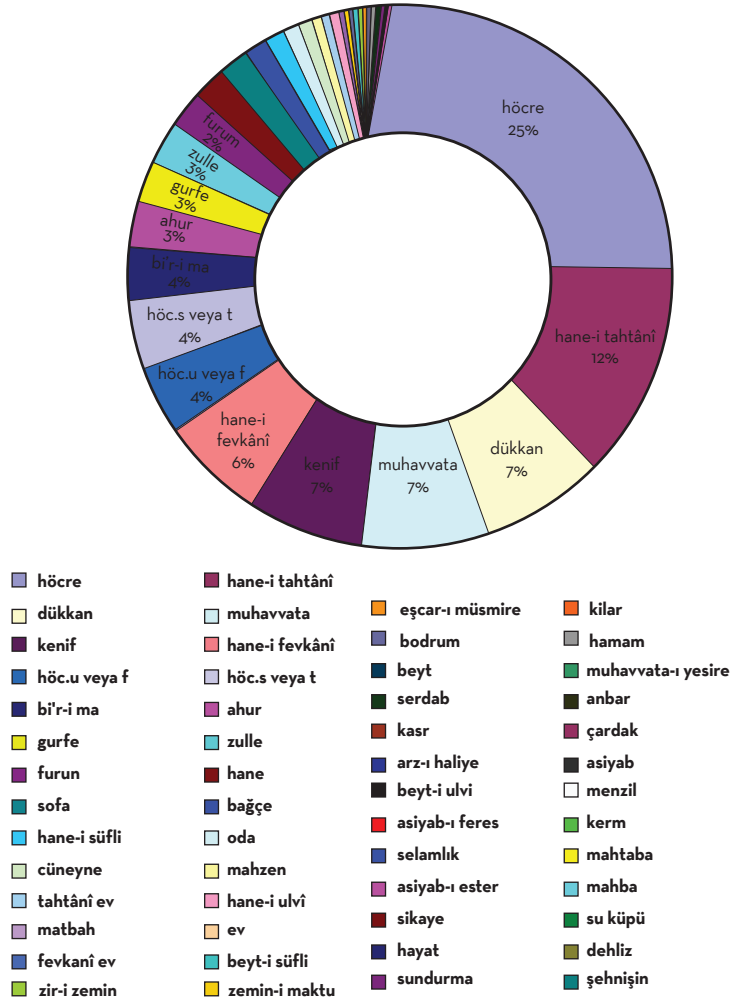
Şekil 1- Fatih Vakfiyesi'nde Yer Alan Sivil Mimarlık Birimlerinin Çoklukları ve Bütüne Oranları

(Kaynak: Yılmaz, "İstanbul'da Yazılı ve Görsel Kaynaklara Göre 15. ve 16. YY'da (1453-1559) Osmanlı Sivil Mimarlığı Üzerine Bir Değerlendirme: Gurfe Örneği")

Vakfedilen menzil birimleri					
hücre	hane-i tahtânî	dükkan	muhavvata	kenif	hane-i fevkânî
4604	2271	1382	1344	1248	1147
höc.u veya f	höc.s veya t	bi'r-i ma	ahur	gurfe	zulle
758	750	654	481	475	472
furun	hane	sofa	bağçe	hane-i süfli	oda
414	414	342	268	218	185
cüneyne	mahzen	tahtânî ev	hane-i ulvî	matbah	ev
158	108	97	87	71	35
fevkânî ev	beyt-i süfli	zir-i zemin	zemin-i maktu	eşcar-ı müsmire	kılar
59	46	40	33	31	30
bodrum	hamam	beyt	muhavvata-ı yesire	serdab	anbar
28	27	27	21	20	19
kasr	çardak	arz-ı haliye	asiyab	beyt-i ulvi	menzil
16	15	13	12	11	11
asiyab-ı feres	kerm	selamlık	mahtaba	asiyab-ı ester	mahba
11	10	9	8	7	6
sikaye	su küpü	hayat	dehliz	sundurma	şehnişin
3	3	2	2	2	1

İskan birimleri					
hücre	hane-i tahtânî	hane-i fevkânî	höc.u veya f	höc.s veya t	gurfe
4604	2271	1147	758	750	475
zulle	hane	sofa	hane-i süfli	oda	tahtânî ev
472	414	342	218	185	97
hane-i ulvî	ev	fevkânî ev	beyt-i süfli	beyt	serdab
87	35	59	46	27	20
kasr	beyt-i ulvi	menzil	selamlık	hayat	şehnişin
16	11	11	9	2	1

Aynı işlevli, farklı isimli birimlerin birleştirilmesi					
hücre	hane-i tahtânî	hane-i fevkânî	gurfe	zulle	sofa
6297	2958	1465	475	472	342
serdab	kasr	selamlık	hayat	şehnişin	
20	16	9	2	1	
toplam menzil					
2431					

Şekil 2- İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde Yer Alan Sivil Mimarlık Birimlerinin Çoklukları ve Bütüne Oranları

(Kaynak: Yılmaz, "İstanbul'da Yazılı ve Görsel Kaynaklara Göre 15. ve 16. YY'da (1453-1559) Osmanlı Sivil Mimarlığı Üzerine Bir Değerlendirme: Gurfe Örneği")